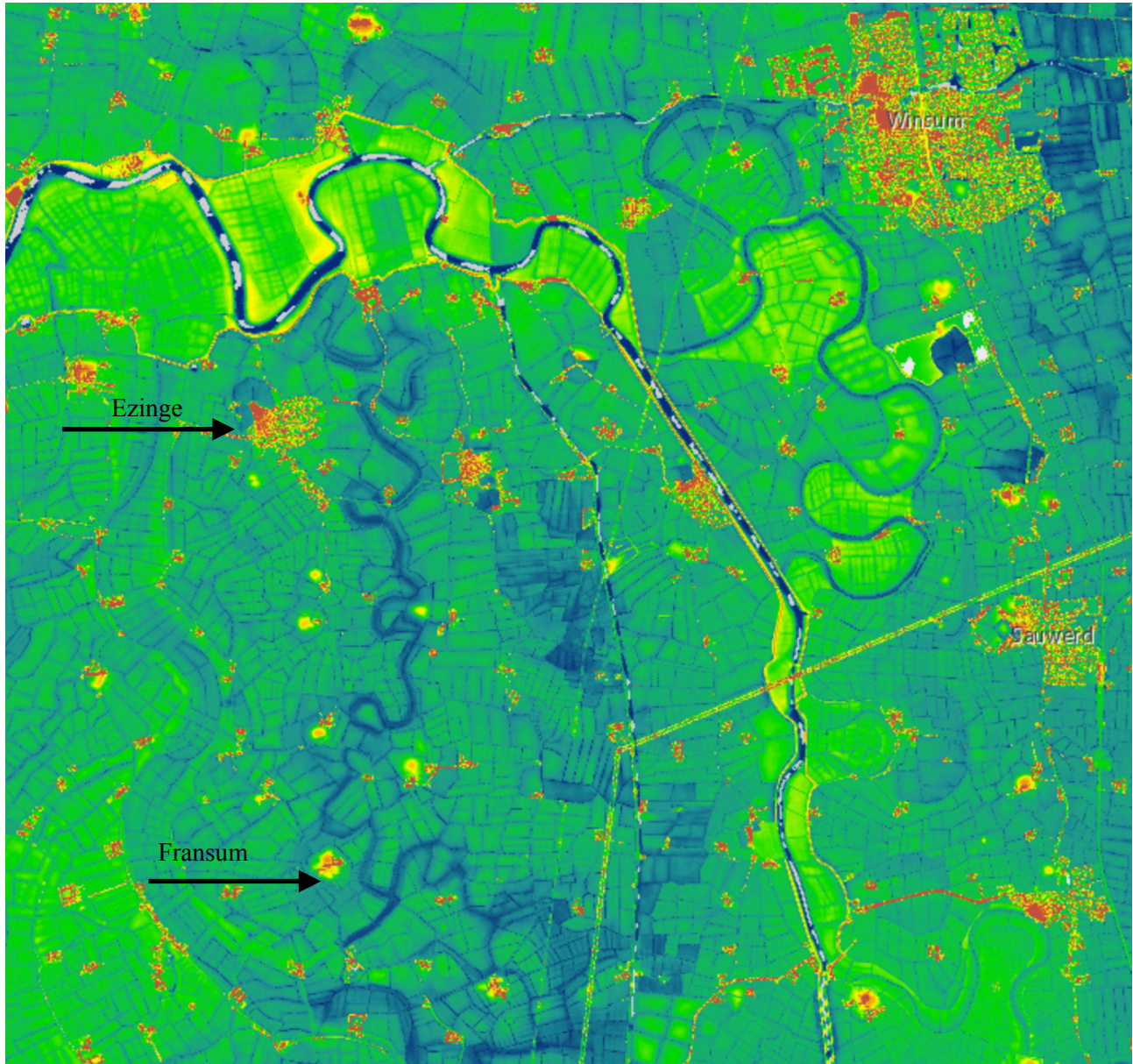

Infobestand fietsroute Wierden 1 met een bezoek aan het Wierdenmuseum te Ezinge.

Hoogtekaart van de omgeving van de fietsroute Wierden 1.

Hoe roder het gebied hoe hoger en hoe blauwer hoe dieper de bodem ligt. Aan de kaart is goed te zien dat de Wierden vooral op de hogere natuurlijke oeverwallen zijn gerealiseerd. Eerst na de aanleg van ringdijk en pas veel later de zeedijken verloren de wierden hun functie.

Het verhaal van de Wierden.

Een wierde of terp is een kunstmatige heuvel, opgeworpen om bij hoogwater een droge plek te hebben. Zulke heuvels komen voor langs de gehele kust van de Waddenzee en aan de grote rivieren. Wierden werden niet alleen gemaakt om door mensen te worden bewoond, maar ook om het vee te beschermen en om er soorten geriefhout, dat slecht tegen natte grond kan, op te laten groeien.

Wierden zijn ontstaan in perioden dat er geen dijken waren. Ze werden vaak aangelegd op hogere plekken in het landschap, zoals de oeverwallen langs de Hunze en de Fivel. De eerste wierden werden aangelegd in de IJzertijd rond 600 v.Chr. Hiertoe behoren bijvoorbeeld Ezinge, Feerwerd, Oostum, Middelstum en Eenum. Rond het begin van de jaartelling volgde een tweede generatie wierden op nieuwe kwelderwallen, zoals Eenrum, Oldorp en Stedum. In de periode van transgressie door de zee, die gepaard ging met grote overstromingen werden vanaf ongeveer de 4e eeuw veel wierden verlaten. In de vroege middeleeuwen trok de zee zich weer wat terug en hervestigde de bevolking zich. Er ontstonden nieuwe wierden, zoals die op de kwelderwal vanaf Ulrum (Elens) via de wierden van Leens en de Tuinssterwierde naar Wehe. Ook werden de lagere delen tussen nabijgelegen wierden opgevuld en groeiden zo aaneen tot een grotere (dorps)wierde. Rond de 12e eeuw kwam dit proces ten einde met de aanleg van dijken, waardoor de wierden hun functie verloren. Alleen buitendijks werden op de kwelder soms nog wierden aangelegd, zoals in de latere Noordpolder en de Oude Ruigezandsterpolder.

Dorpswierden

Een dorpswierde was vaak ofwel radiaal of rechthoekig van vorm. Bij radiale wierden stonden de boerderijen vaak in een kring rond het hoogste punt met de achterzijde naar buiten. Daarachter lagen de landerijen, die in deze radiale vorm verder doorgetrokken werden naar buiten. Voorbeelden hiervan zijn Biessum, Niehove, Toornwerd en Uitwierde. Rondom de wierde liep vaak een ossengang en op de top van de wierde bevond zich vaak de verzamelplaats voor het vee en soms ook een dobbe. Vanaf ongeveer 700 werd op deze plek vaak de kerk gebouwd. Bij enkele wierden (Kantens, Niehove en Spijk) ligt rond de kerk nog een tweede rondweg. Aangrenzend aan de wierde lagen soms de verhoogde akkers (de valgen), de weilanden (vennen) en de natte hooilanden (meeden, maden of mieden). Rechthoekige wierden zijn aangelegd rond een aantal parallelle straten, die door dwarsverbindingen met elkaar zijn verbonden. Dit type wierde viel makkelijker uit te breiden met nieuwe wegen door het ontbreken van een afsluitende ossegang. Voorbeelden van dit soort wierden zijn Warffum en Tinallinge.

Wierdenrij.

De wierden werden opgeworpen op toch al hoge plekken. Vandaar dat ze vaak op een rij liggen, soms op een onderliggende dekzand- of keileemrug. Een voorbeeld is de uitloper van de Hondsrug: Adorp, Sauwerd, Ezinge, Winsum, Baflo, Rasquert, Warffum, Usquert, met daartussen allerlei kleinere wierden. Een ander voorbeeld is de westelijke oeverwal van de Fivelboezem: Westerwijtwerd, Middelstum, Toornwerd, Kantens, Eelswerd, Rottum, Helwerd, Kloosterwijtwerd, Usquert, met daartussen kleinere wierden.

Afgravingen.

In de 19e eeuw ontdekte men dat de grond van deze heuvels goed te gebruiken was als grondverbeteraar. Door wierdegrond over een arme zandige akker of weiland te strooien, kon men de opbrengst sterk vergroten. Men begon massaal wierden af te graven en de grond te verkopen.

In korte tijd ondergingen vele wierden dit lot. Met het verhandelen van de afgegraven grond was veel geld gemoeid. Voor de wierde Wierhuizen werd berekend dat de verkoop van zo'n 70.000 kubieke meter wierdegrond een netto opbrengst gaf van 19.000 gulden. Nu (2006) zou dat een kleine 150.000 euro zijn. Wierhuizen lag daarbij ongunstig, zodat er maar 40 cent per ton gevraagd kon worden. De grond van sommige wierden werd voor 50 of zelfs 55 cent per ton verkocht. De betrokken schippers, ook wel wierschippers genoemd, kochten vaak zelf de aarde en verkochten deze met winst aan landbouwers.

In 2005 is in Groningen begonnen met het herstel van enkele afgegraven wierden, met behulp van bij baggeren vrijgekomen specie. De eerste wierde waarbij dit werd toegepast is die van Wierum, bij Adorp.

Etymologie.

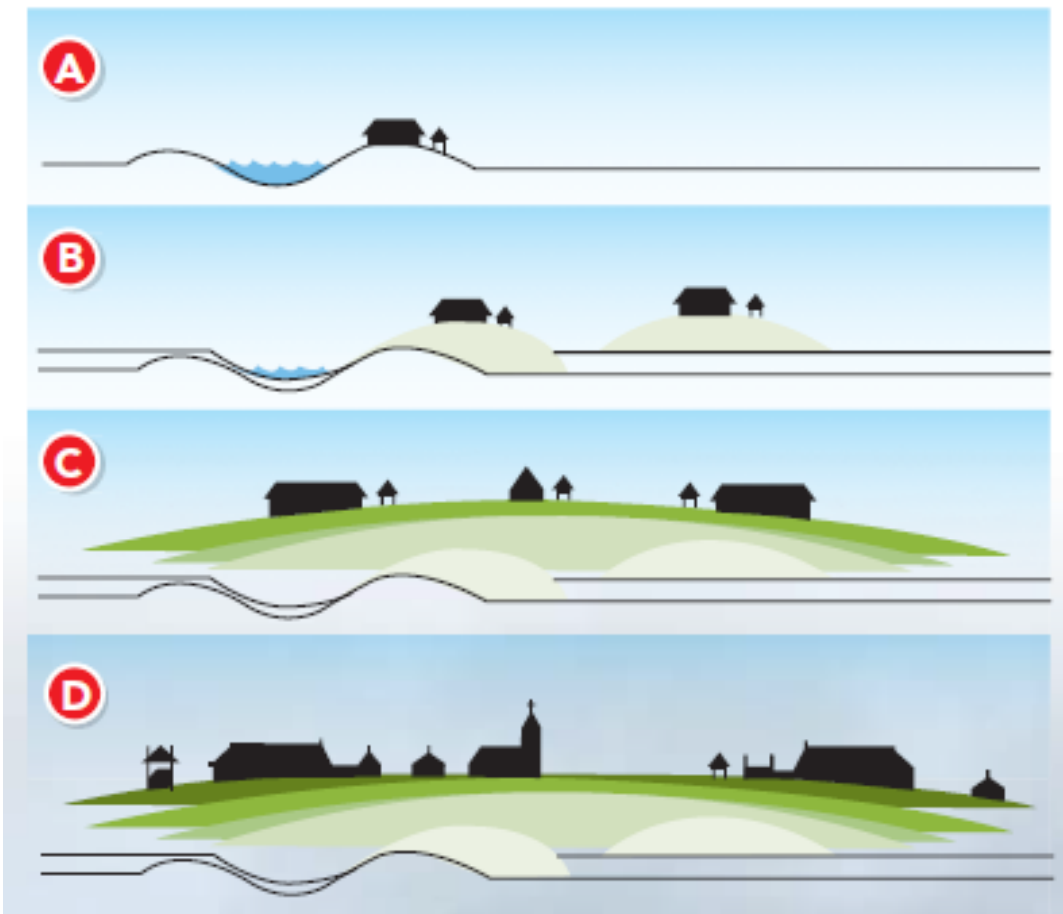
Het in Groningen gebruikte woord wierde staat dicht bij het originele Oudfriese woord wurth, waarvan de uitgang -werd of -ward is afgeleid. Het woord is niet verwant aan het werkwoord "werpen"; ook al gaat het hier om een 'opgeworpen' heuvel.

De naam wierde komt vooral voor in de provincie Groningen. In Friesland wordt een wierde een terp genoemd. Dit Friese woord, dat oorspronkelijk dorp betekende, wordt nu algemeen gebruikt, hoewel ook in Friesland nogal wat plaatsnamen op -werd eindigen. In Noord-Duitsland heet zo'n heuvel Warft, in Denemarken worden ze vaerfter genoemd. Op het (voormalige) eiland Marken wordt zo'n heuvel 'werf' genoemd. Recenter komt het als nieuwvorming ook elders in het Zuiderzegebied voor, in de Wieringermeer (Wieringerwerf) en in Almere Haven (met wijken als De wierden en De Werven)

Afgeleiden van deze woorden vinden we terug in plaatsnamen. Bijvoorbeeld in de eerder genoemde: Sauwerd, Rasquert en Usquert, maar ook in Aduard en Leeuwarden en in de Duitse gemeente Krummhörn de plaatsnamen Loquard, Upleward, Visquard en Woquard. Dat een wierde in het verleden niet alleen in Groningen voorkomt, bewijst een naam als Woerden, de lokale uitspraak van het woord.

Zo zou je een wierde laag voor laag kunnen afpellen, of, wanneer je bovenaan begint, zie je de ontwikkeling van een wierde, die doorlopend is bewoond en daardoor groter en hoger is geworden.

Geschiedenis van een wierde- of terpdorp

A. 550 v.Chr.

De eerste bewoners vestigen zich op de kwelder en kiezen het hoogste plekje op de oeverwal langs een priel. Er ontstaat geleidelijk een hoogte van afval en klei (zwart).

B. 100 v. Chr.

Tijdens een periode van overstromingen is een laag klei afgezet. De bewoners hebben een kleine wierde opgeworpen. Een tweede groep mensen voegt zich bij de eerste en werpt eveneens een kleine wierde op (beide wierden horizontaal gestreept).

C. 700 na Chr.

In de Romeinse tijd (0-400 na Chr.) heeft de bevolking zich uitgebreid. Gedurende overstromingsperiodes (300-600 na Chr.) is de wierde vergroot en verhoogd (verticaal gestreept). In het midden is een dobbe gemaakt als zoetwaterreservoir voor mens en dier tijdens overstroming door zeewater.

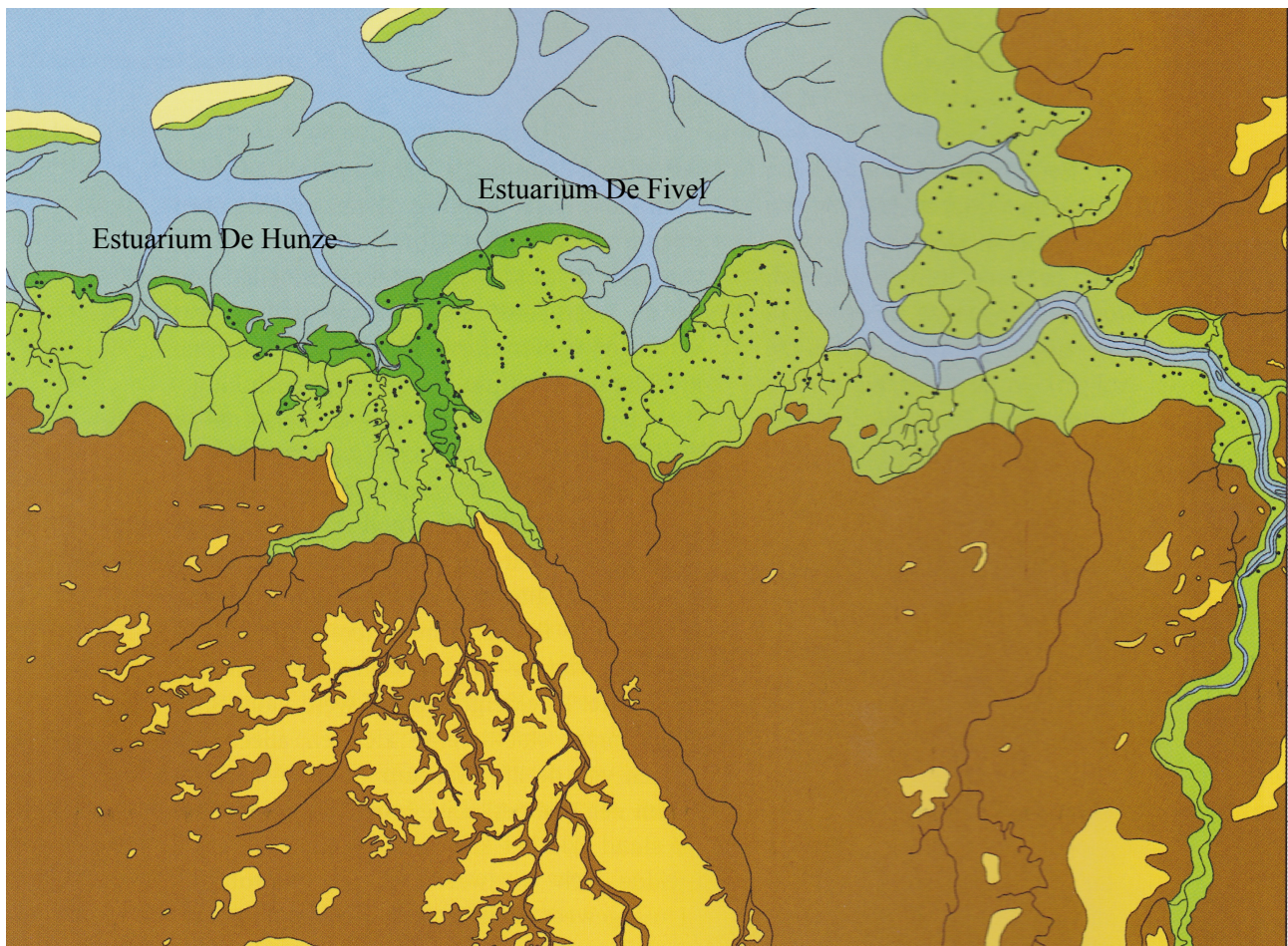
D. 1000 na Chr.

Voor de dijken een redelijk veilige zeevering vormen is er nogmaals een verhoging aangebracht tijdens en na de overstromingen in de periode 800-1000 na Chr. Daarop ligt het dorp tot de huidige dag.

Het afgraven van wierden

Pas in de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw vond aantasting van de wierden plaats toen de onbewoonde delen ten prooi vielen aan commerciële afgraving. De grond diende als bemesting en voor structuurverbetering in zand en veengebieden. Later ging men daar over op kunstmest. Het wiergraven heeft tot in de jaren dertig van deze eeuw geduurd, Aldus Delvigne (1994).

In het Reitdiepgebied is ongeveer tweederde van het aantal wierden gedeeltelijk of geheel afgegraven (zie tabel, ingedeeld naar de gemeenten van vóór 1990). De gawe exemplaren vinden we onder de kleine wierden. Slechts enkele grotere wierden, zoals Groot Maarslag, Leens en Ewer, bleven onaangetast. Uit de tabel valt op te maken dat in de voormalige gemeenten Leens en Ulrum, die verder van de veen- en zandgebieden af liggen, relatief de meeste wierden gespaard bleven.

Kaart op de vorige pagina uit ca 100 n Chr. is op basis van archeologisch onderzoek gemaakt. De zwarte stippen zijn wierden. Het bruine gedeelte is veem/ Het lichtgroene gedeelte zeeklei en de groene gebieden zijn de kwelders en geel staat voor zand. De Fivel en de Hunze zijn later dichtgeslibd/ingepolderd.

a. Wierde van Bellingeweer.

Bellingeweer is tegenwoordig een deel van het dorp Winsum. Oorspronkelijk is het een zelfstandig dorpje geweest, gebouwd op een wierde. Het had een eigen kerk, die in 1824 is afgebroken. Het kerkhof is bewaard gebleven.

b. Ripperdawierde.

Datering: begin jaartelling. De wierde is onbewoond gebleven en werd gebruikt als vluchtplaats voor vee bij hoogwater en ook voor de landbouw. De wierde van is een archeologisch monument.

c. Tijum na 100m ziet u aan uw rechterhand de wierde Tijum liggen.

De wierde is in de negentiende eeuw grotendeels afgegraven. Bewoning van de wierde dateert al uit de tweede eeuw voor christus. Tijum ligt op een oude kwelderwal ten oosten van de oude Hunze, waar ook plaatsen als Adorp, Sauwerd, Winsum, Baflo, Warffum en Usquert op liggen. De wierde van Tijum is een archeologisch monument.

d. Valcum na 1 km ziet u aan uw rechterhand de wierde Valcum liggen.

Valcum of Valkum is een wierde die iets ten zuiden van het dorp Winsum en de wierde Tijum ligt, tussen een meander van het Oude Diepje (een oude meander van het Reitdiep/ Hunze) en de provinciale weg N361. De wierde vormt onderdeel van de oude kwelderrug tussen Winsum en Paddepoel. In de wierde zijn bewoningsporen gevonden uit rond het begin van de jaartelling (inheems-Romeinse en kogelpotscherven), de periode 550 tot 650 en de periode 700 tot 1400.[1] In de 16e eeuw stond er de heerd Valkum. Van de huidige gelijknamige boerderij Valcum dateert het voorhuis uit 1968 en de schuur van na 1942 (toen brandde de oude af). De wierde werd grotendeels afgegraven in de 19e eeuw.

De wierde is weer hersteld tot zijn oorspronkelijke vorm met baggerspecie dat vrij is gekomen bij grootscheeps onderhoud van het Winsumer- en Boterdiep in de omgeving in de periode 2008-2014

e. Wierde Groot Wetsinge.

De eerste bewoning van de wierde van Groot Wetsinge stamt uit de 3e eeuw v.Chr. In de wierde zijn verschillende vondsten gedaan, waaronder een aarden lampje uit de 1e eeuw.[2] De wierde vormt onderdeel van een cluster van wierden langs de oostelijke oever van de **Hunze**. Rond 1890 werd de wierde van Groot Wetsinge aan oostzijde voor een klein deel afgegraven.

Op de wierde staat nog een Weem met restanten uit de 13e eeuw. Een weem is een pastorie met vaak ene kleine boerderij waardoor de priester zichzelf grotendeels kon bedruipen.

Kosterij.

In de herbouwde kosterij stamt waarschijnlijk uit het einde van de 16e, begin 17e eeuw. Hier werd vroeger les gegeven aan de kinderen van het dorp. In 1973 werd de resterende bouwval steen voor steen afgebroken met de bedoeling weer te worden opgebouwd bij het museum in Warffum, maar bij nader inzien is de kosterij in 1989 op haar oude plek in Groot Wetsinge verzezen.

Kerk. De plattegrond van de kerk is te herkennen aan de contouren van de paden, De uit de 15e eeuw afkonisge zaalkerk is in 1840 afgebroken.

f. Kerkje van Klein Wetsinge met panoramadak met uitzicht op het Reitdiepgebied en met een horecabestemming. Groot en Klein Wetsinge klinkt wat verwarrend maar klein en groot slaat op de hoogte. Klein Wetsinge is ook niet gebouwd op een wierde.

g. Wierde van Sauwerd met de verdwenen kerk van Sauwerd en het aangrenzende borgterrein van de **Sauwerd** is gebouwd rond een **wierde**, waar het ook zijn naam aan dankt. Sau- is in de Oudfriese taal voor graszode en werd is een verbastering van wierde. Op het hoogtepunt van de wierde stond de kerk, die in 1840 wegens bouwvalligheid werd gesloopt. Tegelijkertijd werd ook de kerk in **Groot-Wetsinge** gesloopt. Voor beide dorpen werd halverwege, in **Klein-Wetsinge** een nieuw kerkje gebouwd. De contouren van de voormalige kerk zijn aangegeven op het kerkhof.

h. 4-wierdenpunt.

na de derde bocht naar links in het fietspad tussen Beswerd en Fransum komt u op een punt waar 4 wierden in het landschap zichtbaar zijn: Beswerd, Suttum, Hardeweer en Fransum.

h1. Beswerd.

Middeleeuwse namen voor de wierde zijn Buxingi, Bohsing(h)i of Beswert. Latere namen zijn Beskwerd, Bestwerd, Bustwerd, Besquers, Bexwerd en Bexsem. De naam betekent 'wierde van Bokse', waarbij Bokse een persoonsnaam is. De wierde ligt op een oude kwelderrug en werd waarschijnlijk reeds bewoond in de IJzertijd. In de wierde zijn inheems-Romeinse en middeleeuwse potscherven gevonden.

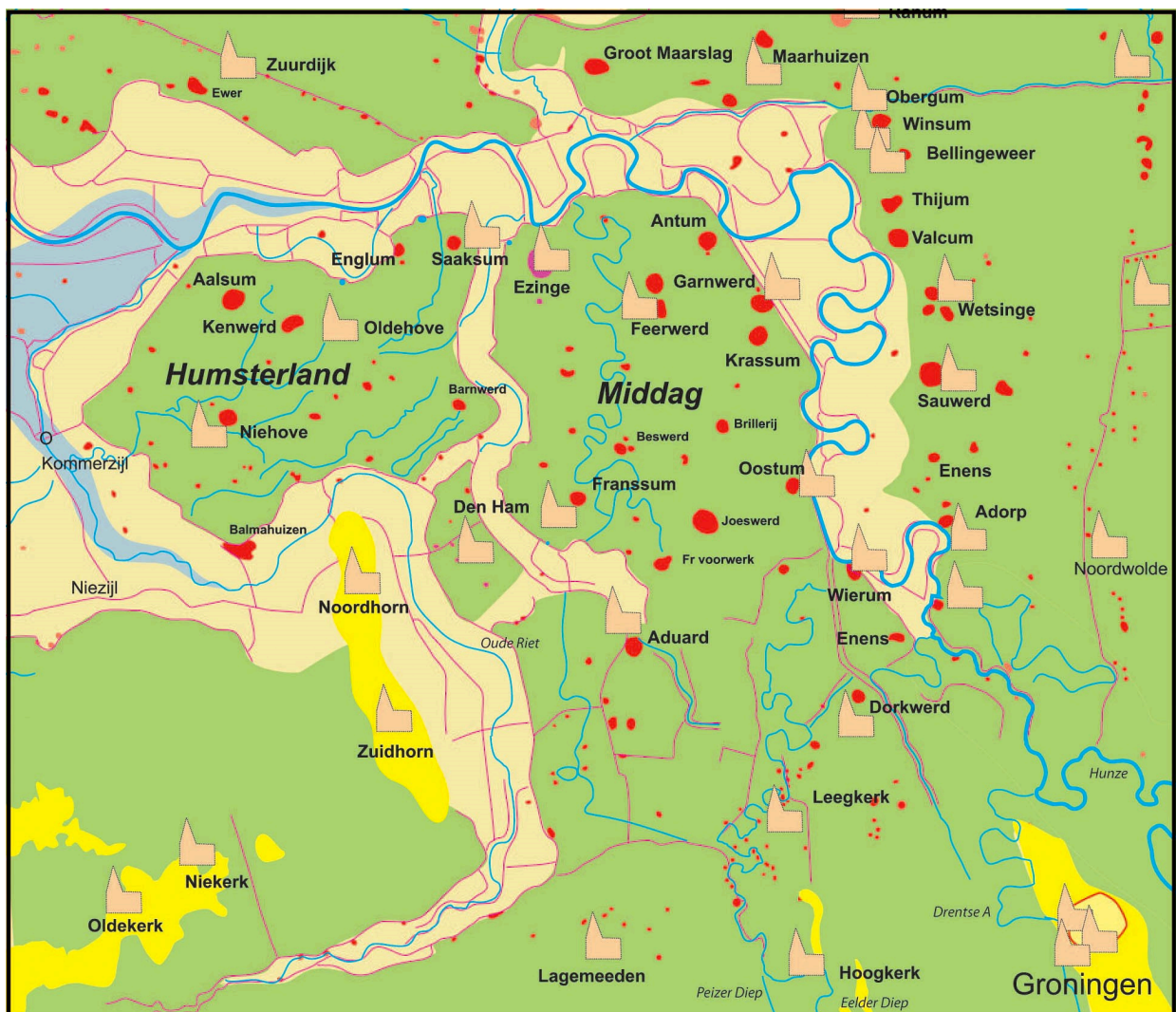
h2. Suttum.

Het gehucht bestaat uit een **wierde** met twee boerderijen. De naam Suttum komt rond 1600 voor als *Suttemahuys*, waarschijnlijk afgeleid van een geslachtsnaam. Een alternatieve verklaring is *Sut* = zuid, *hem* = heem.

Oude kaart van Middag Humsterland. Middag is afgeleid van Mid-oog (vergelijk Schiermonnik-oog, waarbij oog staat voor eiland)

h3. Hardeweer

Waarschijnlijk verwijst de naam naar een eigennaam: de wierde van *Harde*. De oudste vorm *harderweer* die voorkomt in een oorkonde uit 1466 kan echter ook wijzen op het bijvoeglijke 'harde' met als betekenis 'harde grond'. Bij boringen in 1971 in de wierde werden tot een diepte van meer dan 2,2 meter sporen van bewoning gevonden, waaronder inheems Romeins aardewerk en middeleeuwse scherven.

- i. Wierde Fransum met de kerk van Fransum. Fransum ligt op een **wierde**. De wierde heeft tegenwoordig een hoogte van ongeveer 3,4 meter boven NAP en een diameter van ongeveer 275 meter. Rondom de wierde ligt een restant van de oude **ringsloot**. Het ontstaan van de wierde is zowel in de **IJzertijd**/ Romeinse periode als in de middeleeuwen (5e tot 8e eeuw) gedateerd. In de jaren 1970 werden er inheems Romeinse en middeleeuwse scherven aangetroffen in de bodem. Bij opgravingen ter voorbereiding op de restauratie van de kerk in 1948 werden graven van aangetroffen die gezien hun afwijkende oriëntatie mogelijk tot een kerkhof behoorden van voor de stichting van de kerk in de 13e eeuw. De wierde is deels afgegraven in het noordwesten, zuidwesten en zuidoosten. De landerijen in het **kerspел** Fransum waren vroeger voor 90% in handen van het **klooster van Aduard** en Fransum was daardoor waarschijnlijk volledig afhankelijk van dit klooster. Het kon zich daarom niet ontwikkelen tot een dorp. Ook na de **reductie**, toen de kloosterlanderijen in handen van de provincie kwamen, gebeurde dit niet doordat rond de ruïnes van het vroegere klooster het dorp **Aduard** ontstond en de bevolking zich niet vestigde in het afgelegen Fransum, dat te midden van de natte hooilanden lag en in de winter soms nauwelijks te bereiken was.
- j. Wierdenmuseum van Swinderenweg 10. Museum Wierdenland richt zich op het landschap en de cultuur van terpen en wierden in het noordelijk waddenkustgebied. Speciale aandacht is er voor de wierde van Ezinge en het Nationaal Landschap Middag-Humsterland.
- k. Wierde van Ezinge met de kerk. Ezinge is het hoofddorp van het voormalige schiereiland **Middag**. In de 8e eeuw n.Chr. ontstond de **Lauwerszee** door zware zee-inbraken. Sindsdien was Middag een schiereiland in de monding van de rivier de **Hunze** (tegenwoordig **Reitdiep** geheten). Ezinge is bekend vanwege de **opgravingen** die **archeoloog Albert van Giffen** van de **Rijksuniversiteit Groningen** hier van 1923 tot 1934 aan de wierde heeft uitgevoerd. Hierbij zijn de resten van 85 boerderijen en 60 bijgebouwen gevonden uit de periode van 600 v.Chr tot de 5e eeuw n.Chr.
- l. Wierde van Feerwerd met kerk. Het dorp ligt op een dubbel**wierde**, die doorsneden wordt door het **Oldehoofsch kanaal**. De meeste woningen staan ten noorden van dit kanaal en dateren vooral uit het einde van de 19e en het begin van de 20e eeuw. Deze dicht op elkaar staande bakstenen huizen met hun bijbehorende daken langs de Valgeweg, Aldringaweg en Oosterweg vormen samen het compacte oude dorpscentrum. Het hele dorp is aangewezen als **beschermd dorpsgezicht**. Feerwerd is gebouwd op meerdere wierden. Vaak wordt uitgegaan van een dubbelwierde: een noordelijke wierde tussen de Zijlsterweg en de Aldringaweg en een zuidelijke wierde tussen de Aldringaweg en de samenloop van de Meedenerweg en de Onnesweg. De zuidelijke wierde wordt dan doorsneden door het **Oldehoofsch kanaal** en zijn voorloper de Feerwerdertocht. Volgens een andere theorie is deze Feerwerdertocht echter de scheiding tussen de centrale dorpswierde tussen de Aldringaweg en het water en de zuidelijke wierde ten zuiden van het water. Er zijn dan dus drie wierden te onderscheiden. De centrale wierde is met 2,6 meter boven NAP het hoogst. Volgens **Ter Laan** zou de (dubbel)wierde ongeveer 12 hectare groot zijn geweest. De noordelijke wierde kent de oudste bewoningssporen; tussen 600 en 400 v.Chr. Resten van menselijke aanwezigheid zijn op de zuidelijke wierde aangetroffen vanaf ca. 400 v. Chr. (midden-ijzertijd) en op de centrale wierde vanaf ca. 200 v.Chr.¹

m. Wierde van Garnwerd met St.Liudgerkerk.

Vroeger lag de wierde van Garnwerd op een soort [schiereiland](#) tussen het Reitdiep en het [Aduarderdiep](#). Door [kanalisatie](#) kwam het Reitdiep vanaf 1629 dicht bij het dorp te liggen; vanaf 1631 verzorgde een veerman vanaf zijn veerhuis op de dijk de overtocht met de afgesneden boerderijen en landerijen bij de Raken, Klein Garnwerd en Alinghuizen (de Garnwerderhoek). Uit verzamelde informatie (een kaart uit 1750 van Theodorus Beckering, de kadasterkaart van 1832 en een notariële akte uit 1836 van de familie Hammingh) blijkt dat tussen 1631 en 1750 naast het eerste veerhuis een groter veerhuis (2e), tevens logement is gebouwd. De familie Hammingh nam in 1835 de exploitatie van veer, logement, boerderij en scheepssloperij over en bouwde na afbraak van het 2e veerhuis in 1876 op dezelfde locatie een nieuw pand (3e) maar nu met bovenverdieping (het "huidige café Hammingh"). De bovenzaal was noodzakelijk om aan de behoefte van verenigingen en vergaderingen te voldoen.

n. Wierde van Obergum en Nicolaaskerk Obergum.

Het dorp is gegroeid op en rond een ongeveer 5 meter hoge [wierde](#) waarop de romaanse [Nicolaaskerk](#) staat. Rondom de wierde van Obergum is de [ossengang](#) nog aanwezig. De meeste oude en dichte bebouwing van het dorp (hoofdzakelijk uit de 18e (in aanzet) en 19e eeuw) bevindt zich aan zuidzijde, tegen het Winsumerdiep aan, langs de in elkaars verlengde liggende Westerstraat en Oosterstraat. Op de kruising van de Oosterstraat met de Schoolstraat ligt het hoogste punt van een tweede, lagere wierde. Hier zouden zich eind 10e eeuw ambachtslieden en handelaren hebben gevestigd bij gebrek aan ruimte aan de zuidzijde van het Winsumerdiep. De nu bebouwde vierkante verkaveling rond de kerk had in de 19e eeuw nog veelal een agrarische functie.

o. Wierde van Winsum

De [Hunze](#) liep vroeger langs Winsum. Doordat de [Fivel](#) langzaam maar zeker steeds verder verzandde werd de handelsroute via de Hunze steeds belangrijker. Als gevolg daarvan zal al in de vroege middeleeuwen Winsum een handelsnederzetting geweest zijn. Dat blijkt ook uit een [oorkonde](#) uit 1057 waarbij de [Duitse koning Hendrik IV](#), 6 jaar oud, onder regentschap van zijn moeder de grafelijke rechten over de gouwen [Hunsingo](#) en [Fiveringo](#) aan de [aartsbisschop](#) van [Hamburg](#) schenkt, met daarbij onder andere het recht een markt te stichten in Winsum en het recht om munten te slaan. Van enige daadwerkelijke macht van de bisschop is overigens niets bekend. Dat er echter daadwerkelijk Winsumer munten in deze tijd zijn geslagen, blijkt uit vondsten in het [Oostzeegebied](#). Ondanks het oude markt- en muntrecht heeft Winsum, mede dankzij de dominante positie van [Groningen](#), zich echter niet ontwikkeld tot stad. In 1276 werd in het dorp een [klooster](#) door de [dominicanen](#) gesticht. Hoewel het in vergelijking met [Aduard](#) een betrekkelijk bescheiden vestiging was, heeft het in de [zestiende eeuw](#) dienstgedaan als vergaderplaats voor de Staten van de [Ommelanden](#). Na de [Reductie van Groningen](#) in 1594 werd het klooster gesloten.

De Wierde van Winsum dateert uit de 6e en 5e eeuw voor Chr.